

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יג, תשכ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בין קודש לחול¹

אנו מכירים בלשוננו היום מלים וביטויים מצויים כמו קרבנות השואה, מוסף ספרותי, הקדיש זמנו למחקר, תרם תרומה לקק"ל, המפעל קובע ברכה לעצמו ועוד. לכאורה, אין הם אלא אוסף מקרי של צרפי מלים, שאין ביניהם ולא כלום, אך עיון קל והיזכרות בהוראתם בלשון המקורות הספרותיים שלפני תקופת ההשכלה יגלה מיד, כי אכן יש ויש נושא המשותף לכולם, והוא — היותם משמשים במקורות אלו בתחום ענייני הקדושה; שיתוף אחר שלהם הוא התמורה, שחלה בשימושם בלשוננו היום — יציאתם מתחום הקודש לתחומי החולין. אמנם תמורת המשמעויות המיוחדת, שחלה בכל מלה ובכל ביטוי לעצמו, אפשר לה להיות שונה, אך כללן של תמורות אלו מצד המעבר מתחום שימוש אחד למשנהו אחד הוא: המעבר מקודש לחול².

השאלה, שהצגנו לפנינו במאמר זה, הייתה, מה הן המלים, שנטו להתערטל מהילת קדושתן בעבר כדי לסמל בלשוננו כיום מושג, עניין, פעולה או כלי של חול; מאילו

1. מאמר זה מיוסד על פרקים מתוך עבודה סמינריונית, שהוגשה לד"ר מ' גושך-גוטשטיין במסגרת סמינריון, שהתקיים בשנת תשי"ח באוניברסיטה העברית בירושלים.
2. על התופעה כבר עמד "אבינרי, כיבושי העברית בדורנו", ספריית פועלים 1946, פרק "בין קדש לחול" (עמ' 22—25).

נושאים בתוך תחום הקדושה באו המלים האלה, ובאיזו מידה עשויים אנו למצוא קבוצות מלים, שעברו מנושא ענייני משותף בתחום הקדושה לנושא ענייני משותף בתחום החולין, ומה הם הנושאים הללו. משנודון במלים לקבוצותיהן, נשתדל לעמוד על טיבם של התהליכים, שהכשירו את המעבר מקודש לחול. להבהרת המושגים „מלה מתחום הקודש“ ו„מלה מתחום החול“ ברצוננו להעיר בקיצור, כי כוונתנו היא, שבמקורות שלפני העברית החדשה נתפסה המלה מסתמא כמלה, שסימלה משהו מתחום הקודש, ואילו בימינו לרוב הדוברים אין המלה נתפסת מסתמא כמסמלת עניין שבתחום הקדושה.

אגב איסוף המלים מצאנו, כי אכן הן „מסתדרות“, פחות או יותר, במסגרת שלוש קבוצות נושאים, המסתעפות שוב כל אחת לקבוצות משנה (שלוש, שתיים ושתיים) מוגדרות למדי בתחום הקודש, וכנגדן — בתחום החול. לא כל הקבוצות נמצאו שוות בהיקפן ובמשקל הערכי של נושא המשותף, אבל עצם השיתוף ברובן אינו מוטל בספק, והוא מראה את זיקתן ההדדית של מלים ואת גורלן, שהביא עליהן את התמורה המשותפת מן השימוש בקודש בעבר אל השימוש בחול בימינו. (לא יובאו במאמר זה אלא המלים העיקריות, שיש בהן לייצג את הקבוצות.)

במסגרת הדיון כאן נעסוק במלים, ולא בביטויים. הביטויים, דרכי היווצרותם וגלגולי הוראותיהם בשימוש — ולענייננו מן הקודש אל החול — מחייבים דיון נפרד³. מספרם

3. תרמו בשטח זה מ"צ קדרי בסדרת מאמריו „ביטויים מעולם

גדול ממספר המלים, ורבים מהם טרם זכו אפילו להגיע למילונים. ראוי להעיר, כי חלק ניכר מן הביטויים הופקע מקדושתו כבר ברבדים, שקדמו ללשונו החדשה. (גם בין המלים יש כאלה, אך פחות.) לביטויים יש לצרף גם מטבעות לשון, שאינן אלא מובאות מן המקורות המקודשים, וששימושם החדש חול הוא⁴. עניין לעצמו הוא השימוש במושגים שאולים מן ההווי הדתי, שקצת סופרים עשאו חול בהשתמשם בהם, גם אם לא הפכו למטבעות המהלכות בשוק, ואף בחבר הסופרים הן נחלת יחידים בלבד, ובמקרים רבים — נחלתו של סופר יחיד ומיוחד⁵, אבל הם חלק מן התהליך הכולל בלשונו, הנידון במאמר זה לגבי אוצר המלים.

בטרם נפנה למלים לקבוצותיהן, מחובתנו להעיר, כי אמנם האספקט של הדיון כאן הוא גורלן המשותף של מלים, אבל לכל מלה חיים עצמאיים וגורל משלה, וגם מלה,

הקבלה בלשונו" ("לשונו לעם" קונטרסים עז—עט, פ, פא, פג, פה, פו, פט, צב, צד, ק—קא, קו—קז, קיט, קכד, קכה); וכן דב ירדן, הדן גם בכמה ביטויים שנתגלגלו מן הקודש אל החול בסדרת מאמרים ב"לשונו לעם", ובמקובץ ב"מדרש לשון" (הוצ' קרית ספר, תשט"ז).
אנו מקווים לדון בסוגיה זו בכללותה בהזדמנות אחרת.

4. על תופעה זו כסימפום חברתי-תרבותי הצביע ע"א סימון, "האם עוד יהודים אנחנו?" (לוח הארץ, תשי"ב, עמ' 98—100).

5. עיין, למשל, במאמרו של דב סדן "לשון סופר וספר" על ח' הזו ("לשונו לעם" קונטרס עא—עב), עמ' 4—13), שם מנתח הוא תופעה זו אצל הסופר בספרו "דלתות נחושת".

שנתגלגלה במקביל למלים אחרות מתחום נושאי מסוים (ולענייננו שבקודש) לתחום נושאי מסוים (ולענייננו שבחול). אין חייה נעצרים בתחום זה, והיא עשויה להמשיך את חייה בכיוונים עצמאיים חדשים מעבר לתחום הזה. קנה-המידה שלנו לקביעת מקומה של המלה בקבוצת נושא מסוימת תהיה הוראתה המצויה ביותר.

א. ענייני ציבור ופומבי, ממשל ומדינה (1) מן העשייה לגבוה אל העשייה למען הכלל:

אנו אומרים היום "פלוני מכהן בכהונת ראש העיר" ומתכוונים לומר במכהן — 'ממלא משרה נכבדה', ולא כמשמעו במקורות — 'משמש בעבודת הקודש במקדש'; "ראובן הקדיש את ביתו לקרן הקיימת" ומבינים הקדשה זו כמסירה משלו למטרה מסוימת, בדרך כלל למוסד ציבורי, בעוד שבמקורות תופס הפועל הקדיש רק במשמע 'נתינה למקדש, מתן קדושה לדבר'. על אם ששכלה את בנה במלחמה, אומרים היום במסיבות מסוימות ש"היא הקריבה את בנה על מזבח המולדת", וכבר אמר ביאליק באחד משיריו: "כל קרבן יירצה". הקרבנות האלה, אופן הקרבנות והמזבח — כולם חדשים המה, וודאי אינם בהמות, שהועלו על מזבח הנחושת בבית המקדש. כל המלים האלה ואחרות דוגמתן, כמו תרם, תרומה, פולחן, מצווה, קידוש השם, מביעות במקורות פעולות ודברים, שהיו קשורים בעשייה לגבוה, לקב"ה, למקדש, לנושאים ולענייניו; ואילו בשימושי החולין של ימינו עברו מלים אלו ברוב הוראותיהן להבעת העשייה למען הכלל.

למען הציבור זה מדינה.

התמורה בתפקיד, שממלאת קבוצת מלים זו, מצביעה גם על תופעות שהן מעבר ללשון, בגלותה סימפטום מסוים בחייהם של דובריה, ויש בהם מעין השתקפות המציאות בלשון. החיים מסיביב למקדש אינם עוד, אך את הפעילות הכרוכה ביחסו של הציבור למקדש כלמרכזו ציבורי ולאומי ניתן לתפוס בראייה כוללת, חילונית, כפעילות ביחס לגופי ציבור ולמדינה בכלל. כך נעשות מלים „שנתפנו” מתפקידן בקודש, ראויות לשמש יותר ויותר בתפקיד הנתפס כמקביל להן, כביכול, בתחום החוליין.

(2) מן החיים הדתיים אל החיים הציבוריים:

מספר לא מבוטל של מלים מתחום חיי הציבור בימינו לשטחיהם השונים שאוב מתחום אוצר המלים של החיים הדתיים. כאלו הן קידוש, קידוש, קדושה, חילל, חול, חולין, שליח ציבור, ראיון, שביתה, שאילתה, מסורת, אזכרה, עצרת, יזכור, מעמד ועוד. טיב המעבר דומה כאן במידה ניכרת לזה שבסעיף הקודם. תכונה אופיינית לרוב המלים האלה ולמלים שבסעיף הקודם היא המטען האמוציונלי, שהביאו עמהן מתחום הקודש: מטען של ערך גבוה, נכבד ונעלה. נואמים מוכשרים יודעים, כיצד לנצל את האמוציה של ערך עליון, האופפת מושגים ותארים, שמקורם בתחום הקדושה, ולהשתמש בהם כדי לעלות ולכבד אידיאות של חול ולתת להן אותו סוג של חשיבות וכבוד, שדבקו מעיקרם בקודש מעצם טיבו. על ידי כך נהפכים מונחים ותארים, שהיו מיוחדים להבעת מושגים

מתחום הקודש, לביטויים המביעים עילאיות כללית, אנושית — בעוד שיסוד הקדושה במובנה המקורי הוא העל-אנושי, האלוהי.

מעניין להזכיר את הוויכוחים ה"סמנטיים" הנערכים בציבור מזמן לזמן בשאלות של ערכים מקודשים, כגון "אם צה"ל הוא קדוש", ו"אם מותר לגעת בו". אפשר להניח, כי עם אותם שלא הסכימו להשקפה, שצה"ל קדוש, נמנים לא רק כאלה שרוצים להגביל את חשיבות מקומו של הצבא בחיננו, אלא יש בהם גם המסכימים לחשיבותו הגדולה, אלא שלגביהם הכינוי קדוש אינו תופס בערכים אנושיים — מטעמים שבהשקפת עולם. זאת דוגמה טובה לשימוש בתואר מתחום הקדושה, כדי להעלות ערך מסוים לדרגה כה נעלה, שאין לערער עליה, אין "לגעת" בה, ממש כשם ש"זר לא יבוא אל הקודש" במשכן.

מן הראוי להצביע כאן על שימושו של הפועל שרת. בימינו בולט ניצולו, בייחוד מאז הקמת המדינה, לכינוי מסגרות ממלכתיות: שירות המדינה, שירות החוץ, שירות פעיל ודומיהן. כשעברו לשכוח העבודה לרשות המדינה, בקשו לתת להם שם מכובד, וכך נוצר שירות התעסוקה. טעמו של שירות זה יניקתו, כמובן, בשירות במקדש. הטעם נשמר למרות המשמע המצוי במקביל בשירותים ומשרתות.

(3) מסמכויות שקודשו בהלכה אל רשויות חילוניות :

בקבוצה זו אנו כוללים את המלים ועד, כנסת, שאילתה, הוראה, חרם, היתר, הסגר ועוד — בעיקרן מרובד

לשון חכמים. קבוצה זו קיבלה אף היא גיוון חילוני בשימוש המקובל היום. מלים אלו שימשו מונחים למוסדות, לפעולות ולעניינים מיוחדים מטעם סמכויות שקודשו בהלכה ופעלו על פי כלליהם. היום עיקר שימושן הוא כמונחים למוסדות, לפעולות ולעניינים מטעם רשויות השלטון החילונית והמנהל בכללו, שאין להם ולתחום הקדושה ולא כלום. ברור, שאין זהות בהוראת המונחים במקורות והיום, אך קיים בסיס סמנטי משותף, שהביא ליצירת השימוש החדש על יסוד המשמע הישן.

ב. תחומי התרבות: חשיבה ועיון, אמונות

(1) מלימוד תורה והלכה אל לימוד, עיון וחשיבה בכלל:

כאן אנו מונים מלים כמו תורה («תורת הפיסיקה») משנה («משנתו של ברגסון»), בית מדרשו, הלכה, סוגיה, נוסח, בעיה, גרסה, פשט ועוד, הלקוחות בעיקר מתחום לימוד תורה שבעל-פה. מקומן של מלים אלו בשימוש של היום הוא בדרך כלל בתחום הלימוד, העיון והחשיבה בכללו. אף כאן גרר המעבר מן התחום המקודש אל הסביבה החילונית שינויים בגוני ההוראה של המלים. השינוי המצוי ביותר הוא, שבגוון החדש יש מעין הכללה של ההוראה המיוחדת, שהייתה למלה בתחום הקודש. הכללה זו מיוסדת על תפיסת הגרעין הרעיוני של ההוראה הקודמת. לעתים מורגשת בגוון החדש של ההוראה מעין הערכה סמויה להוראה המקורית; כך, למשל, הקשה קושיה, תירץ תירוץ — שבשימושן היום מקבילה הוראתם לשאל

שאלה שאין לה ערך, 'השיב תשובה שאינה עונה על השאלה כדבעי, שיש בה התנצלות או התחמקות, בעוד שבשימוש המקורי אין מקום לגון הזלזול בשאלה ובתשובה.

(2) מתחום היחסים שבין אדם למקום אל שטחי האמנות:
בקבוצה זו נקבצו מלים וביטויים משטחי היצירה האמנותית. מלים וביטויים כמו איש רוח, הארה, השראה, גילוי שכונה, קודש הקודשים, מקדש מעט ועוד שימשו במקורות בדברים הנוגעים לנבואה ולעבודת ה', שבאו בה לידי ביטוי היחסים המיוחדים שבין האדם למקום; ואילו בימינו עברה קבוצה זו לסמל, בדרך ההשאלה, לעתים קרובות, ערכים רגשיים של האמן בפעילותו האמנותית. ההבעה המילולית בענייני האמנות נוטה להשתמש במלים "גבוהות", וכך נפתח הפתח לשימוש במלים מתחום הקודש, הטעונות, כפי שכבר הערנו, מטען אמוציונלי של שגב ורגש נעלה. כך מוסברת גם הורדתם של משכן והיכל ממונחים מיוחדים למקדש ולבית הבחירה בעבר אל בנייני פאר לתרבות ולמדע היום. גם שמותיהן של תפילות ישראל לא נשארו על כנם בלא שינוי, וכך מתפנים כינוסים של בוקר לפעולות תרבותיות שחרית (כגון "שחרית לנוער"), ודומה לו מנחה (אך יש גם "סעודת מנחה"). עיתון ערב ידוע שאל את שמו "מעריב" מכינויה של תפילת ערבית, ומפורסם לא פחות ממנו הוא המוסף, שנעשה קבע בעיתונים של ערבי שבתות וחגים ב"מוסף הספרותי". ונסיים סעיף זה בהדרג, שעשה קפיצה מעניינת מן התפילה,

הנאמרת בסיום לימודה של מסכת בתלמוד, אל הקטע האמנותי, שהקהל מבקש מן האמן המצליח בסופה של התופעה.

ג. ענייני יום יום

בפרק זה ריכזנו מלים יום-יומיות וכלליות. על חלק ניכר מהן טבוע חותם ענייני הפרט.

(1) מיחס מבחינה דתית אל יחס שלא מבחינה דתית דווקא : מלים כמו אסר, איסור, חמור, חומרה, התיר, מותר, פטור, פסול ודומיהן מבטאות הבעת יחס למעשה או לתוצאתו. במקורות הקדמונים הובנו מלים אלה כמבטאי יחס מבחינה דתית בעינה של סמכות מקודשת; לעומת זאת בלשונונו היום נתרחב שימושן ונעשה כללי יותר, ואין הוראתן נתפסת כיחס מבחינה דתית דווקא.

(2) ממעשה או עניין דתי אל מעשה או עניין שאינו דתי דווקא : המלים נעתר ל... , עתירה, התודה, וידוי, טיהר, ניבא, נזיר, מתנזר, חגג, חגיגה, הכשרה, בירך על, סידור, איש מעשה, מינוי ועוד — כולן שימשו במקורות לבטא מעשה או עניין בתחום הדתי. בשימוש של היום ננקט איזה רעיון כללי, שהובן במלים אלה, ומתוך כך הן עברו לסמל מעשה או עניין שאינו דתי דווקא. חורג מכלל זה, למשל, סידור, שאין קשר בין הוראתו כספר תפילות ובין הוראתו בפרנסה, בדיור ובמה שאדם צריך לחייו; וכנגדה — ההוראה האירונית, שאינה אלא שם-הפעולה מן הפועל סידר את. ויש עוד מלים, שגם היום הוראתן המקובלת היא זו שבתחום הקודש, אבל

בהקשרים שונים הן משמשות בהשאלה לעניין אחר, שאינו מן הקודש. כך, למשל, התפלל במשפט כגון „התפללתי ליום יפה” — משמעו 'קיוויתי, איחלתי לעצמי' וכדומה.

*

סיכומם של הדברים:

א. מרבית המלים שהובאו נפוצות במידה ניכרת בשימוש, ומקומן מצד הרובד הסגנוני הוא בלשון המכונה בינונית — לשון העיתונות והרדיו, ההתכתבות המשרדית וכדו'. עדות מסייעת לתפוצה עשויים לשמש גם תחומי החיים, שהן משמשות בהם. חיי הציבור והמדינה, העיון והאמנות וענייני יום-יום — תחומים קרובים הם אצל רבים, וממילא מלים המשמשות אותם הן מן המצויות והנפוצות בלשון, בכתב ובדיבור.

ב. על יסוד התרשמותנו מהיקף מספרן של המלים, שעברו מקודש לחול — ועד יותר מתפוצתן ושכיחות שימושן, ומהיערכותן ברובד הלשון הבינונית — אנו באים למסקנה, שהמעבר מקודש לחול באוצר המלים העברי הוא אחת התופעות המורגשות בין שאר התהליכים הפועלים בלשון בעיקר מאז התחדשותה.

ג. התופעה הכללית החשובה ביותר שנתגלתה אגב בדיקת טיבו של המעבר הזה במלים הייתה, שהן ניתנות להיערך במספר מצומצם של קבוצות מלים, שעברו — כאילו במקובץ — מקאטיגוריה סמנטית מסוימת או גזרה עניינית מסוימת בתחום הקודש לקאטיגוריה סמנטית מסוימת או גזרה עניינית מסוימת בתחום החול.

ד. הגלגול הסמנטי היסודי שחל ברובן של המלים היה השלת הוראתה הייחודית של המלה בתחום הקודש אגב השתמרות גרעין רעיוני מסוים של תוכנה. גרעין רעיוני כללי זה נתגלגל ונתייחד בשימוש החדש במקצת המלים לגון הוראה מסוים (ולעתים לגוני הוראה אחדים) בתחום החולין; ובחלק אחר של המלים — נשאר לשמש בתחום החולין בהוראה כללית, שיחסה להוראה הקודמת שבתחום הקודש היא כיחס של הכלל לפרט. הפרט נעשה כאן כלל.

ה. בחלק קטן של המלים אין קשר של התפתחות סמנטית ישירה מהוראתה של המלה בתחום הקודש אל ההוראה שבחול, וההוראה האחרונה אינה אלא שימוש חדש בצורה המילולית על בסיס הבנה מסוימת של תוכן השורש, המקפל בתוכו אפשרויות הוראה שונות למלים הנגזרות ממנו.

ו. חלק אחר מן המלים לא איבד, בדרך כלל, את זיקתו לעניינים שבקדושה בתודעת הדובר הממוצע, ושימוש בתחום החול נעשה על פי רוב בדרך השאלה, המיוסדת על תודעה מודעת זו. רובן של מלים אלו נטלו עמהן מתחום הקודש מטען אמוציונלי של עילאיות והרגשת כבוד ושגב, בעברן לשמש בעניינים שבחול, ומקומן בעיקר בתחום חיי הציבור והאמנות. על יתר המלים אפשר לומר, כי משחל בהן המעתק הסמנטי, ושימושן בהוראה החדשה החילונית נעשה נפוץ, שוב אין חוששים למשמען המקורי, זולת סופרים, אניני טעם ובעלי חוש לשוני.